

3. С. МАКАРОВА

Зоріна Сергіївна Макарова, кандидат юридичних наук, асистент кафедри Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТИПОЛОГІЯ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Неоднозначність процесів демократизації, які відбуваються останнім часом, відкривають перед конституціоналістами нові дослідницькі напрями. Одним із таких напрямів, який на сьогоднішній день набуває суттєвого значення, є пошук оптимальної форми державного правління за умови всеохоплюючого врахування особливостей і специфіки функціонування даного явища.

З давніх часів і до сьогодні проблема вибору оптимальної форми державного правління є предметом дискусій і обговорень науковців: політиків, юристів, політологів. Питання про розвиток та удосконалення форми державного правління має особливе значення для України, яка знаходиться в стані постійних політичних і соціально-економічних змін, що відображаються на формі державного правління.

Найважливішим завданням у цьому напрямі є необхідність визначення впливу типології форми державного правління на правовий статус вищих державних органів та посадових осіб, враховуючи при цьому специфіку побудови вищої державної влади у межах кожної форми.

У контексті досліджуваної проблеми окремі її аспекти аналізувалися в працях таких вчених, як: О. Зазнаєв, С. Бостана, О. Зайчук, М. Кельман, В. Котюк, С. Серьогіна, М. Орзіх, О. Скакун, В. Протасова, О. Харченко та ін.; авторитетних американських політологів: Х. Дж. Лінца, М. С. Шугарта, Дж. Кері, Дж. Сарторі, Е. Хейвуда; фахівців з конституційного права зарубіжних країн: А. Георгіци, В. Ріяки, В. Шаповала, М. Баглая, В. Чиркіна та інших.

Єдність теоретичного й практичного в пізнанні форми державного правління зумовлена потребою комплексного дослідження її двох сторін – юридичної (конституційної) і політико-практичної. Оскільки динаміка політичного життя є предметом вивчення насамперед політології й політичної соціології, то в рамках даної роботи необхідно зосередити увагу саме на теоретико-правових моделях організації державно-владних інститутів та їх конституційному втіленні з урахуванням історичного й політико-практичного аспектів¹.

Для того, щоб більш повно і всебічно зрозуміти зміст та суть форми державного правління як комплексного державно-правового явища, необхідно розглянути його через розкриття складових системних елементів.

Пізнання будь-якого державно-правового явища глибше й ґрунтовніше може бути здійснено через призму філософських категорій. У контексті нашого дослідження ними є «форма» й «зміст», які «відбивають взаємозв'язок двох сторін природної й соціальної реальності: певним чином упорядкованої сукупності елементів і процесів, що утворюють предмет або явище, – змісту, і способу існування й вираження цього змісту, його різних модифікацій, – форми»². Між формою та змістом існує діалектична взаємозалежність: вони виступають як парні філософські категорії, що слугують для характеристики «відношення між способом організації речі й власне матеріалом, з якого ця річ складається»³.

Дослідження «форми» потребує не тільки розкриття діалектичної взаємодії з її парною категорією, а й з'ясування зв'язків з іншими філософськими категоріями, з якими форма та зміст перебувають в органічній єдності. Такими парними категоріями є «сутність» і «явище». Явище як ціле має зміст і відповідну форму, як зовнішня сторона предмета – форма є проявом його сутності. Діалектику взаємозв'язку форми із сутністю та змістом явищ уперше розкрив Г. Гегель, який зазначав, що як форма містить у собі сутність, так і сутність передбачає відповідну форму⁴. Окрім того, зв'язки форми, змісту, сутності явища відбиваються у виокремленні нових форм державного правління. Так, розвиток суспільних відносин у політичній сфері, еволюція владних інститутів призводять до того, що зміст і сутність існуючої в країні організації державної влади не вміщуються в традиційні форми. Це зумовлює необхідність встановлення нової форми державного правління, формулювання відповідної їй теоретичної конструкції. Життєздатність нової форми державного правління підтверджується політичною практикою, її поширенням, правовим закріпленням не тільки в новостворених державах, а й у тих, що мають значний історично зумовлений політико-правовий досвід побудови та функціонування вищих органів державної влади⁵.

Таким чином, системним середовищем для форми державного правління є форма держави, яка несе змістовне навантаження, характеризує структуру та взаємозв'язок основних елементів. Зауважимо, що «форма держави» як одна з базових категорій загальної теорії держави і права завжди була предметом наукового дослідження вітчизняних теоретиків.

У вітчизняній юридичній літературі стосовно визначення поняття «форма держави» відобразилося декілька точок зору. Так, однією з них є розуміння в загальному значенні форми держави як способу правління й державного устрою, а у вузькому – тільки як форма правління⁶. Цікавою є точка зору Д. Керімова про форму держави як явище із внутрішнім змістом (політичним режимом) і зовнішньою формою (формою

правління й формою державного устрою)⁷. Найбільш прийнятною, яку підтримують багато юристів сучасності⁸, вважається позиція В. Петрова. Вчений розглядав форму держави як системну цілісність, як організацію політичної влади в державі, що складається з трьох основних елементів – форми правління, форми державного устрою й форми політичного режиму⁹. Заслуговує на увагу позиція, запропонована С. Бостаном, який визначає форму держави як спосіб існування змісту та прояву сутності держави, що зовнішньо відображається в певній системі структурно-інституціональної і територіальної організації державної влади, в способах та методах її реалізації. Її елементами є форми соціально-політичного та державно-політичного режимів, форма державного правління та форма державного (державно-територіального) устрою¹⁰.

На підставі вищезазначених наукових думок вчених вважаємо, що найбільш відповідають нашому дослідженню позиції, запропоновані В. Петровим та С. Бостаном, з урахуванням яких доходимо висновку, що форма держави характеризується системною єдністю трьох елементів – форми правління, форми державного устрою й форми політичного режиму, взаємозв'язки між якими відображають істотні ознаки держави як політичної, структурної та територіальної організації суспільства.

Поняття «форма державного правління» формувалось зі становленням теорії та практики конституціоналізму, з урахуванням досвіду державознавців і завжди привертало особливу увагу видатних зарубіжних та вітчизняних мислителів, теоретиків, юристів-конституціоналістів.

Втіленню теоретичних розробок на конституційному ґрунті й уніфікації застосовування в державотворчій практиці терміна «форма державного правління» на офіційному рівні сприяв досвід Швеції: у 1772 р. було прийнято акт, який визначав організацію вищих органів державної влади й мав відповідну назву – «Форма правління» (Regirungsform). Таку ж назву мав і головний з чотирьох основних законів – Конституція Швеції, прийнята 6 червня 1809 року. Завдяки досвідові цієї держави термін «форма державного правління» («форма правління») з відповідним змістовим наповненням у ХІХ ст. набув широкого визнання загалом і став надбанням конституційної практики інших країн¹¹.

На сьогодиншій день термін «форма державного правління» міститься в багатьох конституціях держав світу. Зокрема, у ст. 1 Конституції Румунії 1991 р.¹² йдеться про те, що Румунія є суверенною, національною, незалежною, унітарною та неподільною державою. Формою правління в Румунській державі є республіка. Стаття 1 Конституції Туркменістану 1992 р. фіксує таке положення: «Туркменістан – демократична, правова і світська держава, в якій державне правління здійснюється у формі президентської республіки». Цей термін використовується в конституціях Мексики 1917 р., Бразилії 1988 р., Ефіопії 1994 р., Молдови 1994 р., Казахстану 1995 р. та інших країн. Але вони майже завжди закріплюють основний принцип форми правління: монархія або республіка. При цьому в багатьох випадках ці терміни супроводжуються уточненням класифікаційного поділу: у конституції Болгарії 1991 р. – про «республіку з парламентарним правлінням», у конституції Греції 1975 р. говориться про «парламентську республіку», Пакистану 1973 р. – про «Ісламську республіку», Данії 1953 р. – про «конституційну монархію»¹³.

Отже, проаналізувавши конституційні положення низки країн, вважаємо, що виникає потреба в з'ясуванні сутності та змісту поняття «форма державного правління» як одного з провідних елементів форми держави. Варто зауважити, що при дослідженні науковцями такої категорії, як «форма державного правління», необхідно враховувати її політико-правову та юридичну (конституційну) характеристики.

Вітчизняні науковці висловлюють свої позиції з приводу визначення поняття «форма державного правління». Так, Ю. Воскресенський вбачає у формі правління діяльність політичних інститутів щодо здійснення політичного керівництва суспільством, вид і спосіб здійснення цього керівництва¹⁴. О. Скакун розуміє під нею «порядок утворення й організації вищих органів влади в державі»¹⁵. У дещо іншому сенсі В. Шаповал визначає «форму державного правління» як спосіб організації влади, який засвідчує особливості компетенції взаємозв'язків між вищими органами держави, що функціонально поєднані з законодавчою владою (парламентом) і виконавчою владою (глава держави та уряд), а також унаочнює особливості побудови виконавчої влади та її функціонування¹⁶. А. Георгіца визначає форму державного правління як «спосіб організації та функціонування вищих органів, котрий у принципі зумовлюється становищем глави держави та його відносинами з законодавчою владою»¹⁷.

З позиції конституційного права С. Бостан під «формою державного правління» розуміє стійку, закріплену в конституційно-правових нормах, інституціональну систему влади, зміст якої визначається правовим статусом (порядком формування, компетенцією, принципами організації та взаємодії) вищих органів державної влади¹⁸.

Цікавою є думка Б. Страшуна, який зазначає, що форма державного правління – «це не просто теоретична абстрактна категорія науки, а той ключ, за допомогою якого ми можемо розібратися в значенні тієї чи іншої системи органів державної влади, встановленої конституцією відповідної держави»¹⁹.

Серед вчених прийнято розглядати це поняття як у широкому, так і у вузькому сенсі. Так, М. Кульков у широкому розумінні визначає «форму державного правління» як «елемент форми держави, що характеризує обсяг та співвідношення державно-владних повноважень між вищими органами влади – главою держави, законодавчим та виконавчим органом, у тому числі порядок їх формування та підконтрольності»²⁰. У вузькому розумінні під «формою державного правління» П. Рабінович визначає «спосіб організації вищої державної влади»²¹.

М. Марченко, Д. Керімов та Д. Шумков наголошують, що до форми державного правління в широкому значенні слід віднести й місцеві державні органи²². Обґрунтуванням цього є те, що за державницькою кон-

цепцією вони здійснюють державну владу на місцях, а за концепцією муніципального дуалізму – окремі (делеговані) державно-владні повноваження²³.

Вважаємо, що при розгляді даного питання необхідно обов'язково враховувати позицію російського науковця В. Чиркіна, який доходить висновку, що з політологічної точки зору «вузьке визначення не розкриває всіх істотних сторін форми держави, а широке – виходить за межі форми» і характеризує форму правління як спосіб управління державою, що включає структуру та взаємовідносини органів держави, а також форми їх прямих і зворотних зв'язків з населенням²⁴.

На підставі вищезазначених наукових позицій зауважимо, що конституційна практика не стоїть на місці, продовжує розширювати поняття форми державного правління з урахуванням державотворчих процесів і змін, що відбуваються. На сьогоднішній день існує багато наукових праць, але, незважаючи на це, єдиного підходу й чітко закріпленої дефініції «форма державного правління» на науковому і, тим більше, законодавчому полі досягти не вдалося.

Розглядаючи різні наукові підходи до розуміння поняття «форма державного правління», доходимо висновку, що під «формою державного правління» варто розуміти спосіб організації та функціонування вищих органів державної влади, що визначає особливості компетенції, взаємовідносини владного трикутника (президент-уряд-парламент).

Вважаємо, що для конструктивного визначення організації вищої державної влади найважливішим є питання не форми, а змісту цього поняття.

Детально розкривається зміст форми державного правління у працях М. Коркунова, С. Бостана, Ф. Кістяківського, О. Алексєєва, Г. Єллінека та інших. Зокрема зауважимо, що в основу з'ясування змісту покладається юридичне становище носіїв верховної влади. Тому форму правління С. Бостан розглядає як систему верховної влади, зміст якої визначається: 1) порядком формування вищих органів держави – носіїв верховної влади (виборний або спадкоємний); 2) принципами їх організації й діяльності (колегіальні або єдиновладні); 3) їх відповідальністю (або не відповідальністю)²⁵.

Науковці зазначають, що вирішальне значення для з'ясування змісту форми державного правління мають взаємовідносини органів державної влади, зумовлені відповідним принципом, покладеним в основу цієї інституціональної системи влади. Якщо її будова базується на принципі концентрації влади, а не розподілу влади, то кількість взаємозв'язків у системі «влада законодавча, влада глави держави й влада уряду» мінімальна, тому що вони «замикаються», як правило, на одному елементі – органі, який, по суті, і править у державі. Якщо за основу взято принцип деконцентрації влади, тобто поділу влади, то кількість взаємозв'язків у згаданому владному трикутнику збільшується, і саме державне правління буде результатом загальної (сукупної) діяльності вищевказаних органів державної влади.

Варто зауважити, що з урахуванням ситуації, яка складається, уявлення про форму держави, її зміст та сутність не можуть бути сталими, вони постійно перебувають у стані змін і розвитку. На цей процес здійснює безпосередній вплив наявність різних факторів: соціально-економічних, культурних, релігійних, політичних та інших.

Вважаємо, що визначення форми державного правління залежить від багатьох факторів, насамперед від таких критеріїв, як поділ верховної влади, взаємовідносини у владному трикутнику (президент-уряд-парламент), національні особливості.

Таким чином, для України при виборі форми державного правління надзвичайне значення має врахування зарубіжної практики, яка дає змогу прийняти найбільш оптимальні рішення з цього приводу, враховуючи негативні помилки у створенні власної форми державного правління. Але необхідно пам'ятати, що запозичення тих чи інших елементів має бути призвичаєне до наших сучасних реалій.

¹ Протасова В. Є. Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Протасова Вікторія Євгенівна. – Х., 2007. – С. 12.

² Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – С. 434.

³ Новый философский словарь: энциклопедия философии, ее терминов и понятий. – 2-е изд. перераб. и доп. – Минск : Кн. дом, 2001. – С. 949.

⁴ Гегель. Сочинения. Т. 7. : Наука логики / Гегель ; пер. с нем. Б. Г. Столпнер ; под ред. М. Б. Митина. – М.: Соцэкгиз, 1937. – С. 532.

⁵ Протасова В. Є. Вказана праця. – С. 11.

⁶ Денисов А. И. Сущность и формы государства / А. И. Денисов. – М. : Изд-во МГУ, 1960. – С. 18.

⁷ Керимов Д. А. Сущность общенародного государства / Д. А. Керимов // Вестн. Ленингр. гос. ун-та. Сер. : Экономика, философия и право. – 1961. – Вып. 4, № 23. – С. 133.

⁸ Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. – М. : Новый Юрист, 1998. – С. 124.

⁹ Петров В. С. Сущность содержания и форма государства / В. С. Петров. – Л. : Наука, 1971. – С. 87.

¹⁰ Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: теоретико-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Бостан Сергій Костянтинович. – Запоріжжя, 2008. – С. 476.

¹¹ Шаповал В. Форма держави в конституційному праві / В. Шаповал // Вісн. Конституційного суду України. – 2003. – № 2. – С. 50.

¹² Конституція Румунії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ekvator.ucoz.ru/00002/ROM/Page-1.html>

¹³ Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн: підручник / А. З. Георгіца. – Тернопіль: Астон, 2003. – Ст. 198.

- ¹⁴ Воскресенский Ю. В. Понятие формы правления и критерии ее различия / Ю. В. Воскресенский // *Держава і право: зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. – К., 2002. – Вип. 15 : Юридичні і політичні науки. – С. 180.
- ¹⁵ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. – 2-е вид. ; пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2005. – С. 73.
- ¹⁶ Шаповал В. Вказана праця. – С. 39.
- ¹⁷ Георгіца А. З. Вказана праця. – С. 199.
- ¹⁸ Бостан С. К. Вказана праця. – С. 151.
- ¹⁹ Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник в 4 т. Т. 1-2 / Отв. ред. Б. А. Страшун. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во БЕК, 1996. – С. 340.
- ²⁰ Кульков М. О. Теоретические проблемы типологии форм государства : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» [Электронный ресурс] / М. О. Кульков. – Саратов, 2008. – С. 23. – Режим доступа : <http://www.sgap.ru/diss.phtml?all>
- ²¹ Рабинович П. М. Основы загалної теорії права і держави : навч. посіб. / П. М. Рабинович. – 5-е вид. – К. : Атіка, 2001. – С. 55.
- ²² Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учебник / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2006. – С. 180.
- ²³ Серьогіна С. Г. Форма правління як базова категорія державного будівництва / С. Г. Серьогіна // *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. – Х., 2003. – Вип. 3. – С. 26.
- ²⁴ Чиркин В. Е. Конституционные институты формы государства / В. Е. Чиркин // *Сравнительное конституционное право: учеб. пособие / Отв. ред. В. Е. Чиркин*. – М. : Междунар. отношения, 2002. – С. 258.
- ²⁵ Бостан С. К. Вказана праця. – С. 140.

Резюме

Макарова З. С. Типологія форми державного правління.

У статті аналізуються основні підходи у науковій літературі до поняття форми державного правління та погляди вітчизняних і зарубіжних правників-державознавців. З'ясовується зміст і суть форми державного правління як комплексного державно-правового явища через розкриття складових системних елементів. Робиться висновок про те, що системним середовищем для форми державного правління є форма держави, яка несе змістовне навантаження, характеризує структуру та взаємозв'язок основних елементів.

Зауважено, що при дослідженні науковцями такої категорії, як «форма державного правління», необхідно враховувати її політико-правову та юридичну (конституційну) характеристику.

Запропоновано авторське визначення поняття «форма державного правління», під яким розуміється спосіб організації та функціонування вищих органів державної влади, що визначає особливості компетенції, взаємовідносин владного трикутника (президент-уряд-парламент).

Ключові слова: форма державного правління, типологія, держава, державна влада, владний трикутник.

Резюме

Макарова З. С. Типология формы государственного правления.

В статье анализируются основные подходы в научной литературе понятию формы государственного правления и взгляды отечественных и зарубежных юристов-государствоведов. Выясняются содержание и суть формы государственного правления как комплексного государственно-правового явления через раскрытие составляющих системных элементов. Делается вывод о том, что системной средой для формы государственного правления является форма государства, которая несет смысловую нагрузку, характеризует структуру и взаимосвязь основных элементов.

Отмечается, что при исследовании учеными такой категории как «форма государственного правления», необходимо учитывать ее политико-правовую и юридическую (конституционную) характеристику.

Предложено авторское определение понятия «форма государственного правления», под которым понимается способ организации и функционирования высших органов государственной власти, определяющий особенности компетенции, взаимоотношений властного треугольника (президент-правительство-парламент).

Ключевые слова: форма государственного правления, типология, государство, государственная власть, властный треугольник.

Summary

Makarova Z. Typology of forms of government.

This article analyzes the main approaches in the literature and the views of national and foreign lawyers on form of government. We explain the meaning and essence of the form of government as a comprehensive state-legal phenomenon through the disclosure of the components of system elements. It is concluded that the system environment for the form of government is a form of government that carries substantial loads, describes the structure and relationship of key elements.

Noted that the study by scientists such categories as «form of government» should be considered a political-legal and legal (constitutional) response.

The author proposed definition «form of government» which refers to the way the organization and functioning of the higher echelons of power that determines the characteristics of competence, powerful relationship triangle (President-Government-Parliament).

Key words: form of government, typology, state, government, overbearing triangle.

Отримано 24.06.2014